

درس تاریخ معماری و منظر

۴- منظر پردازی در جهان اسلام

باغ سازی ایران - اسلام (باغ ایران بخش اول)

دکتر لادن اعتضادی

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده معماری و شهرسازی

گروه معماری منظر

بهار ۱۴۰۰

www.tarikhomani.ir

باغ ایران

مفهوم، تاریخ و ویژگی‌های آن

www.tarikhonemari.ir

سه سنت باغ سازگ جهان و گسترهٔ تاریخی و جغرافیایی هر یک

- سنت باغ ایرانی - اسلامی: ازدوران اساطیرتا دوران پیش و پس از اسلام، از آندلس تا شبه قارهٔ هند .
- * سنت باغ چینی - ژاپنی: برمبنای آیین چن در چین تا باغ ذن در ژاپن و بسط آن در آسیای جنوب شرقی تا نمونه‌های متأخر و تقلیدی آن در مغرب زمین.
- * سنت باغ رومی (مدیترانه‌ای): از روم باستان در حوزهٔ مدیترانه و اروپا (یک وقفه در قرون وسطا) احیای آن در رنسانس و تکاملش در باروک و تأثیراتش در باغ انگلیسی و تداوم مفهومی و طراحی آن در جهان معاصر.

* برخلاف عمدهٔ آثار تمدنی غرب که ریشه در یونان دارند،

باغ‌سازی مدیترانه‌ای از روم باستان آغاز می‌شود.

سُنّت به چه معنا است؟

باغ‌سازی و هرگونه منظرپردازی در دوران باستان نوعی مداخلهٔ آرمانگرایانه و جستجوی «مکان ایدئال» در محیط زیست انسان بوده است. این دستاورد بشری اگر تداوم تاریخی و بسط جغرافیایی یافته باشد تبدیل به سُنّت می‌شود.

مداخلهٔ آرمانگرایانهٔ انسان در طبیعت را با جلوه‌هایی ناشی از معرفت‌شناسی هر فرهنگ، در جهان غرب (یونانی-رومی) و جهان شرق (خاورمیانه) و شرق دور (چین و ژاپن) مشاهده می‌کنیم. چنان‌که هر یک سنت خود را بنیاد نهادند.

سُنّت: تداوم حضور یک پدیده در زمان و گسترش آن در مکان است، پدیده در طول زمان دچار تغییرات شکلی و ظاهری می‌شود اما مفهوم ذاتی آن ثابت می‌ماند.

ایدئال‌ها در سه سنت باغسازگ جهان

• جهان ایرانی - اسلامی: بازنمایی و تعیین بخشی، به «خیال ایرانی» (بهشت ایرانی - اسلامی)

• جهان یونانی - رومی: بازنمایی «کمال عینی طبیعت» در هماهنگی و هارمونی مبتنی بر کمال هستی که مبنای موسیقایی - ریاضی دارد (طبق نظریه افلاطون و فیثاغورث)، از طریق قاعده‌مند کردن طبیعت در یک عینیت مادی و نمایش تسلط انسان بر طبیعت براساس ریاضی و هندسه.

• جهان چینی: بازنمایی طبیعت (عالم هستی)، به مثابه «تصویر مجازی» از حقیقت هستی (طبق نظریه کنفوسیوسی - تائویی - بودایی). خلق یک «میکروکازم» که همچون تصویری درآینه بازتاب عالم - عالمی که قلمرو بودا و مقدس - یا «ماکروکازم» است، عینیتی مجازی و بیانی از «ناپایداری» و تغییر و «نسبی بودن» عالم هستی.

جایگاه باغ سازگ ایرانی در میان باغ‌سازی‌های کهن جهان

نخستین باغ‌سازی‌های دوره تمدن، در مصر و بین‌النهرین پدید آمده‌اند.
اما:

در سه تمدن باستانی متأخرتر «سنت‌های باغ‌سازی جهان» پایه‌گذاری شدند.

۱- تمدن ایرانی (باغ‌سازی ایران باستان و جهان اسلام)

۲- تمدن رومی (باغ‌سازی جهان یونانی- رومی یا مدیترانه‌ای تا جهان معاصر)

۳- تمدن چین (باغ‌سازی براساس فرهنگ کنفوسیوسی- دائویی- بودایی تا باغ‌سازی ژاپنی و شرق آسیا)

فرضیه‌ها برآه استقلال باغ‌سازی ایران

از باغ‌سازی میانرودان و مصر

- باغ‌های مصری آیینی بوده‌اند و در تاریخ شواهدی از تأثیر آیین مصریان بر فرهنگ ایران هخامنشی نداریم. باغ‌سازی هخامنشیان نیز بازتاب آیین و جهان بینی ایرانی بوده‌است.

- براساس اساطیر ایرانی، قدمت باغ‌سازی ایران بسیار پیش از هخامنشیان بوده و قاعدتاً هخامنشیان میراث دار الگوی باغ‌سازی ایرانی پیش از خود بوده و آن را بسط داده‌اند.

- تاریخ باغ‌سازی کورش در پاسارگاد، پیش از فتح مصر توسط ایرانیان (در دوره کمبوجیه) بوده‌است.

- از سویی فرضیه باغ‌سازی مادها در زاگرس با توجه به قدمت باغ‌سازی در اساطیر ایران، شکل می‌گیرد.

- در این صورت شاید باغ‌های معلق بابل متأثر از باغ‌سازی مادها باشد.

چند پرسش:

- با توجه به سلطه هخامنشیان بر مصر آیا باغ‌سازی مصری تأثیری بر باغ‌سازی ایرانی داشته است؟

- با توجه به ارتباطات فرهنگی بین‌النهرین و ایران آیا باغ‌سازی بین‌النهرین بر باغ‌سازی ایران تأثیر داشته است؟

یا برعکس باغ‌های معلق بابل ریشه ایرانی داشته‌اند؟

با توجه به دلایل ستون دوم، فرضیه‌ای شکل می‌گیرد: باغ‌سازی ایرانی مستقل از دو تمدن کهن مزبور بوده که تداوم تاریخی و بسط جغرافیایی یافته است در حالی که باغ‌سازی تمدن مصر و تمدن میانرودان به علت افول این دو تمدن، تداوم نیافته‌اند.

باغ سازگ ایران
از عهد باستان تا دوران معاصر
باغ ایران - اسلام

www.tajikmemari.ir

برخی اسناد و شواهد در قدمت باغ سازگ ایرانیان

- ۱- اسناد تاریخی مکتوب متنوع (کتیبه‌ها، تذکره‌های تاریخی، آثار جغرافی‌دانان، سفرنامه‌ها ...)
- ۲- اسناد تصویری (کتیبه‌ها، تصاویر کتاب‌ها، مینیاتورها، نقوش در آثار هنری و...)
- ۳- اسناد و شواهد باستانشناسی (اسناد متأخر که تکمیل کننده یا باطل کننده نظریات قدیمی و ناقص هستند.)
- ۴- افسانه‌ها و اساطیر (از شاهنامه و متون دینی ایران باستان تا افسانه‌ها و متل‌ها و مثل‌ها)
- ۵- متون دینی ایرانی، اسلامی، عرفانی و ... (اعم از نظم و نثر)
- ۶- ادبیات فارسی، نظم و نثر (ادبیات عرفانی، تغزلی، مدیحه، منظومه‌های عشقی - تاریخی و...)
- ۷- هنرهای تجسمی ایرانی (فرش، ظروف، مینیاتور، کاشیکاری، حجاری، گچبری، و...)

اتیمولوژیک و تعاریف و تاریخ باغ و پردیس و نسبت با شهر

باغ، پردیس، پارادئز یا پییری دَنزه

الف- شهر: در ایران باستان واژه خَشْتَرَه (شهر یا شار)* محل حکمران یا خَشْتَرِپاون (شهربان) بوده است، مردم یک شهر از سه طبقه نظامیان، موبدان، و دبیران، جمعیتی قلیل در زیستگاهی به وسعت یک قلعه یا ارگ حکومتی بودند و مردم عادی یا «واستریوشان» در روستاها و ایلها زندگی می کردند.

خَشْتَرِپاونها در شارها یا در [محیط کشاورزی] پیرامون شارها، باغهای بزرگ می ساخته اند.*

ب- باغ: در لغتنامه دهخدا: باغ مشترک بین فارسی و عربی است شایداز ریشه بَع در سُعدی (به معنی بزرگ و خدای باشد). فردوسی در شاهنامه «باغ» را بسیار به کار برده و احتمال فارسی بودن واژه را تقویت کرده است. باغ سازی و باغ داری واژگان ترکیبی با «باغ» هستند که در فارسی بسیار به کار می روند.

باغ سازی ایرانی با شهر و شهرنشینی نسبت قدیم دارد، چون با باغ داری و کشاورزی و یکجا نشینی براساس معیشت کشاورزی ایرانیان نسبت دارد. باغ ایرانی جدای از باغهای سلطنتی داخل پایتختها در تمام دوران پس از اسلام در ایران، از نظر ماهوی مفصلی بین شهر و روستا بوده است.

ج- پردیس: از ریشه پارادئز یا پییری دَنزه به معنی دز یا دژی که از پیرامون محصور است، با پیرامون دژ، باغ ایرانی محصور و دژ مانند است.. پیرنیا معتقد است ایرانیان وقتی پیرامون خانه هاشان باغ می ساخته اند آن را پردئز می نامیدند، این حالت خانه باغها یا باغهای دارای کوشک است.

*** در وندیداد آمده که خَشْتَرِپاونها پییری دَنزها یا باغهای بزرگ می ساخته اند. (وندیداد؛ فرگرد ۳، بند ۸ و فرگرد ۵، بند ۴۹)**

* نکته: «شهر» در ایران باستان و بخصوص دوره ساسانی هم به معنی زیستگاه شاهی- حکومتی درون دژ است و هم به معنی سرزمین و کشور: "ایران شهر".

مصادیق از افسانه و اسطوره

سند قدمت زیاد باغ‌سازی ایرانیان

- اول: افسانه باغ‌های معلق بابل و این که ساخت آن‌ها برای یاد آوری محیط زندگی ملکه بابل که از خاندان ماد بوده است.
پرسش: آیا مادها باغ‌سازی یا باغ‌داری داشته‌اند؟

- دوم: اسطوره ایرانی و رجم‌گرد (شهر - باغی که جمشید برای مردمش ساخت) یا سیاوش گرد (شهر - باغ سیاوش) و شهر - باغ بهرام و...
این موارد به دو موضوع مهم اشاره دارند:

۱- باغ‌سازی با نظام زندگی و حکومت شاهی ایرانیان

عجین بوده و قدمتی کهن دارد.

۲- اولین و غالب باغ‌سازان ایران شاهان بوده‌اند.*

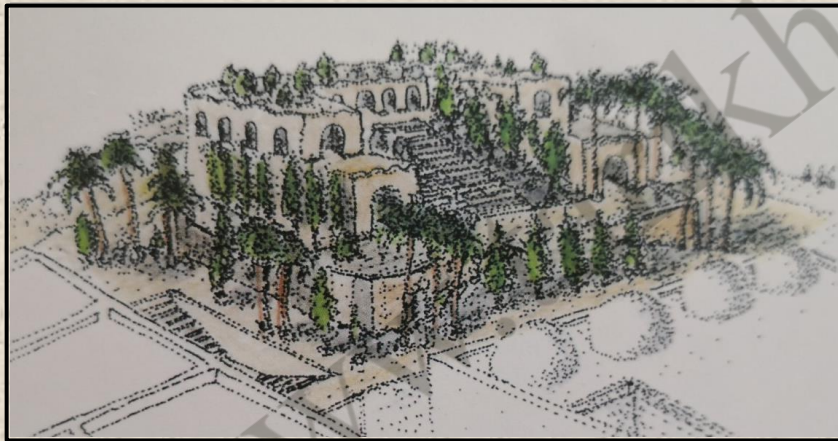
* شاهان در درجه اول بانی باغ و در مرحله دوم نقش جدی در طراحی و ساخت باغ داشته‌اند.

پرسش برای شکل دادن به یک فرضیه

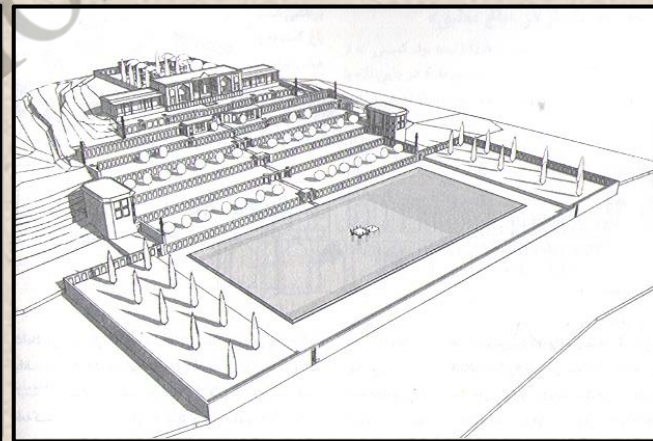
آیا الهام بخش آشوریان در ساختن باغ‌های مطبق، الگویی نبوده که از سرزمین ماد آمده باشد؟

- در باغ‌سازی هخامنشیان قدیمی‌ترین سند ساختن باغ پاسارگاد توسط کورش است. اما قاعدتاً کورش به ناگاه و بدون زمینه تاریخی دست به باغ‌سازی نزده است. احتمالاً پارس‌ها در دشت‌های فارس و یا مادها در کوه‌های زاگرس، پیش از او و همزمان آشوریان باغ‌سازی‌هایی داشته‌اند. چه بسا مادها در کوهپایه‌های زاگرس دست به سطح بندی زمین و کاشت درخت و احداث باغ شبیه شیوه باغ‌های مطبق میانرودان زده بوده‌اند. حال پرسش این است که آیا آشوریان از مادها ساخت باغ‌های مطبق را الهام گرفته بودند یا بالعکس؟

بازسازی تصویری باغ‌های معلق بابل

بازسازی تصویری باغ تخت شیراز

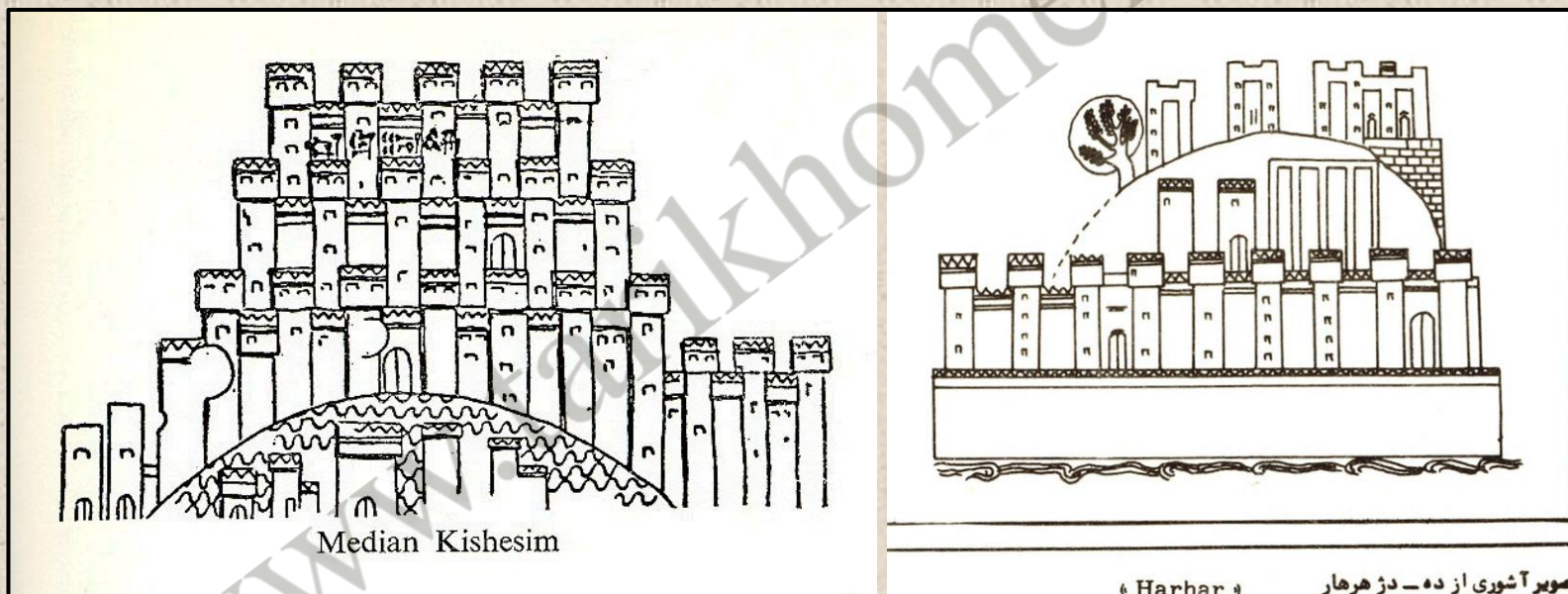
نمونه‌هایی از باغ ایرانی، چون باغ تخت شیراز و انواع باغ‌های مطبق ایرانی که روی تپه‌ها و در مناطق کوهستانی ساخته شده‌اند آیا دنباله یک تجربه تاریخی کهن در ایران زمین نیستند؟

سنت باغ‌سازی میانرودان احداث باغ در دشت‌های حاصلخیز بوده پس آیا باغ‌های معلق برگرفته از الگویی مادی نبوده است؟ آیا نفس باغ‌سازی نزد هخامنشیان ریشه در سنتی کهن در فلات ایران دارد یا اقتباس از باغ‌سازی میانرودان بوده است؟

باغ‌ها، معلق بابل و گمانه زنی

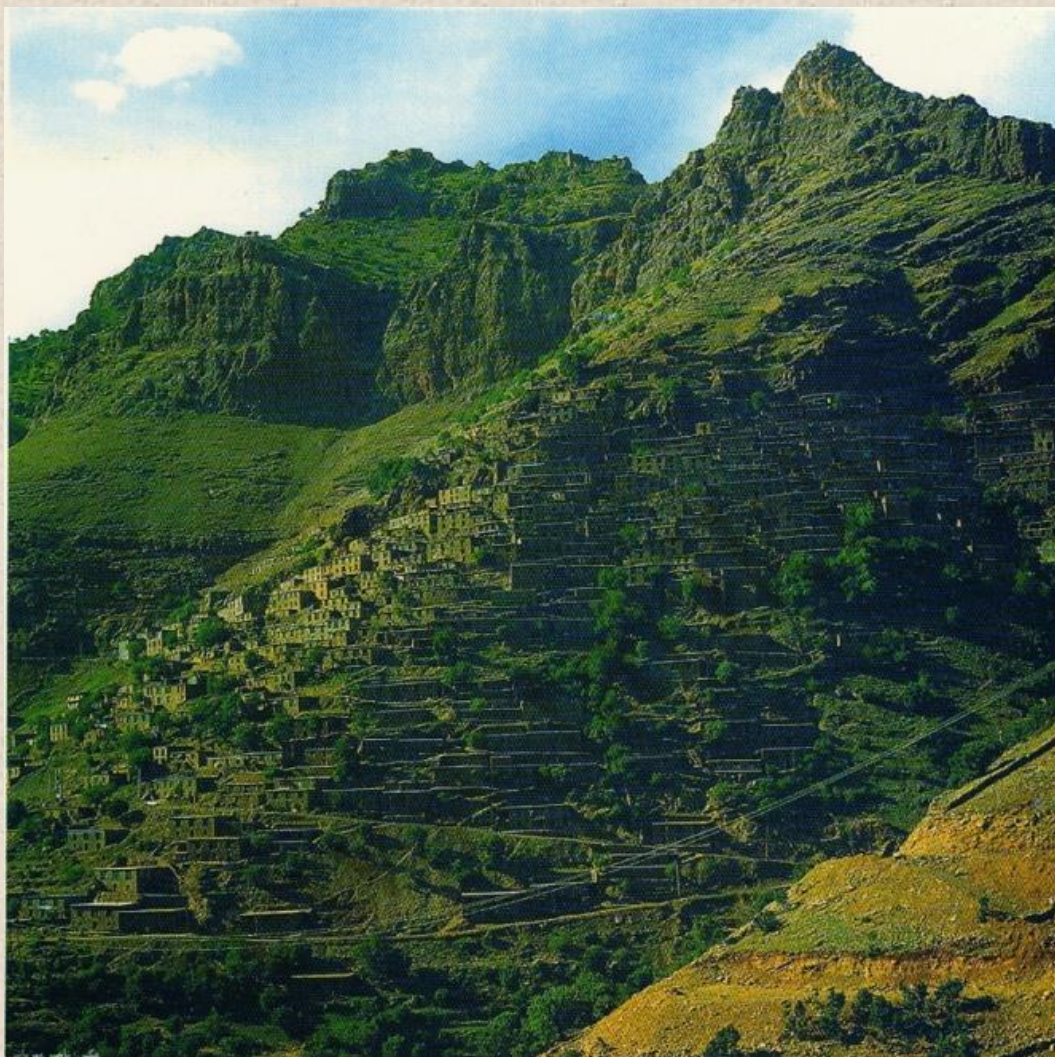
در الهام از «ده - دژ» های مادی که شاید بعضاً صورت «دژ- باغ» داشته‌اند؟

آیا ده- دژهای مادها در کوه‌های زاگرس به طور طبیعی در درون خود بیشه زار و درختانی نداشته‌اند. که به مرور با کاشت درختان میوه به باغ تبدیل شده باشند؟

مأخذ طرح‌ها: تاریخ ماد دیاکونف از روی نقش‌های آشوری

زیستگاه‌هاک مطابق که در کوهستان‌هاک سرسبز ایران که هنوز موجوداند

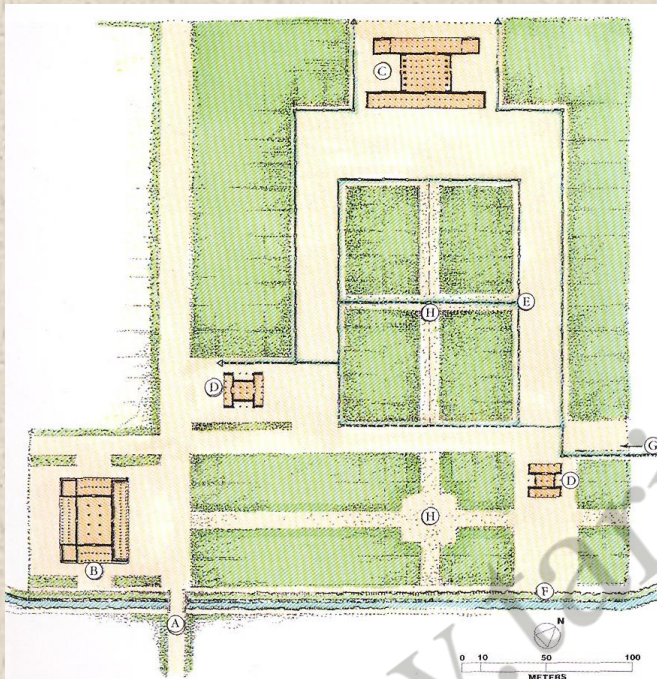
- روستاهای مطابق و باغ‌های مطابق در شیب کوهستان هنوز در نقاط کوهستانی کشور موجود هستند.

- آیا مادها که برای دفاع در برابر آشوری‌ها دژهای مطابق کوهستانی می‌ساخته‌اند، امکان ندارد باغ‌هایی به صورت مطابق احداث کرده باشند؟

- این باغ‌های فرضی از نوع باغ‌داری بوده‌اند یا باغ‌سازی؟

باغ سازگ ایرانیان در زمان هخامنشی مستند است

این نقشه چهاربخشی را باید ندیده گرفت

«دیوید استروناک David Stronack» که در این محل برای انجمن انگلیسی مطالعات ایرانی در اوایل دهه ۱۹۶۰ حفاری کرده بود و حوضچه‌ها و نهرهای آب را یافته بود، معتقد است که طرح «واضح و باز» این کاخ‌ها و عمارات کلاه فرنگی، جدید بود. اندازه و آرایش این کاخ‌ها تنها به شکوه و جلال آن‌ها می‌افزود، ولی در واقع ایوان‌های دلباز این کاخ‌ها سر پناهی معتدل و صحرایی را در نیمه راه درون و بیرون به وحدت آورده بود. این بناها فرد را به تفکر دربارهٔ باغ شاه

طرح ترسیمی باغ چهاربخشی استروناخ برای باغ پاسارگاد و کاربرد اصطلاح «چهارباغ» پاسارگاد* از سوی وی که اکنون مردود شناخته شده است.

با مطالعات اخیر باستانشناسی، نفس وجود باغ طراحی شده در پاسارگاد، اثبات شده که بسیار بزرگ‌تر از آنچه استروناخ تصور می‌کرده، است، اما طرح و محدودهٔ دقیق آن هنوز مشخص نشده است. (تحقیقات دکتر محمدخانی)

* امروزه ثابت شده که «چهارباغ» لزوماً به معنی باغ چهاربخشی نیست و ثانیاً طرح چهاربخشی که برخی آن را «کهن الگوی» باغ ایرانی می‌نامند، فقط یکی از انواع طرح‌های باغ ایرانی است.

«کهن الگوی» باغ ایرانی بیشتر یک مفهوم است تا یک شکل.

مرجع نقشه: باغ ایرانی بازتابی از بهشت

نتیجه گیری

با اتکا به اساطیر و تاریخ و متون زرتشتی، قدمت باغ‌سازی ایرانیان قطعاً به پیش از هخامنشیان می‌رسد.

به این ترتیب: کورش مبدع باغ‌سازی در ایران نبوده بلکه میراث‌دار سنتی کهن است.

سند بر اساس متون دینی: خشت‌پاون‌ها (شهربان‌ها یا شاهان کوچک منطقه‌ای) پیروی دژها (باغ‌های بزرگ) را می‌ساخته‌اند.

سند بر اساس اساطیر: جمشید نخستین شهر-باغ را ساخت، و سیاوش پایتختش را به صورت شهر-باغ ساخت.

سند تاریخی: کورش خواسته‌اش ساختن شهری با کاخ‌ها و باغ‌های بسیار بوده‌است.

(چنین به نظر می‌رسد کورش در این زمینه دنباله‌رو شاهان پیشین بوده‌است.)

بنابراین نیاز است

مطالعات باستان‌شناسی بخصوص در سرزمین‌های شرقی ایران که جایگاه اصلی را در تاریخ اسطوره‌ای ما دارند، برای تحقیق در موضوع باغ‌سازی ایرانی به طور جدی برنامه‌ریزی شوند.

شهر ایرانے « شار- باغ » بہشت گونہ

- یکی شهر دید اندر آن دژ فراخ پر از باغ و میدان و ایوان و کاخ

- یکی شارستان سازم ایدر فراخ همه گلشن و باغ و ایوان و کاخ

- نینی بدان شهر بیمار کس یکی بوستان بہشت است و بس

- زبس باغ و ایوان و آب روان بر آمیخت گفتی خرد با روان

(شاهنامہ)

نتیجه:

در تمدن باستانی ایران

اولاً شهرهایی پر از باغ و ایوان و کاخ را شاهان می ساخته‌اند.
(این شهرها چیزی جز پایتخت‌ها نبوده‌اند.)

ثانیاً پایتخت‌ها مستلزم داشتن کاخ‌ها بوده و شاهان ایرانی براساس یک قریحه فرهنگی کاخ-باغ می ساخته‌اند و شهر باستانی صورت باغی بزرگ داشته است.
هنر باغ‌سازی ناشی از ذوق ایرانی و رابطه‌اش با طبیعت است اما قدرت و ثروت شاهانه می توانسته آن ذوق را که نقشی خیالی بوده، عینیت بخشد.

ثالثاً در دوران‌های بعدی تاریخ ایران (دوران اسلامی)، شهرهای ایران یا پایتخت بوده و یا محل استقرار حکام که ایشان نیز براساس قدرت و ثروت از سنت باغ‌سازی شاهان پیروی می کرده‌اند.
حاکم نیز کاخ - باغ می ساخته و رجال شهر هم باغ‌های تشریفاتی و مجلل می ساخته‌اند.*
(محل این باغ‌ها داخل یا در جوار شهر، هر جا امکانات زمین و آب اجازه می داده بوده است.)

* برای باغ ایرانی در آغازین سده‌های دوران اسلامی منبع مهم تاریخ بیهقی است / نک: مقاله دکتر قیومی بیدهدی.

جغرافیا و اقلیم ایران

و
باغ ایران

www.tarikhonemari.ir

بستر جغرافیائی و اوضاع سرزمینے ایران

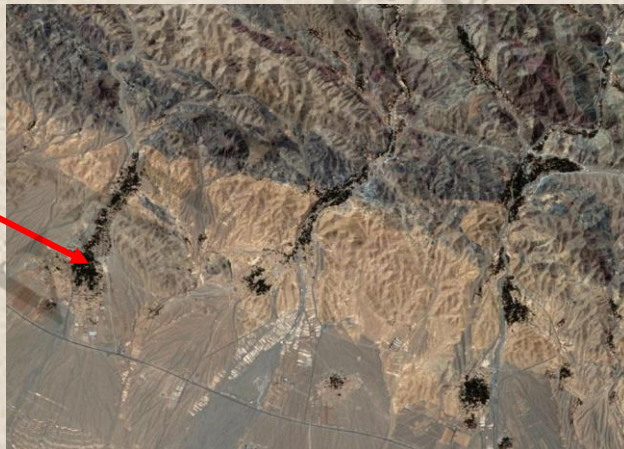

از مرغزارهاک سرسبز تا شنزارهاک کویر

این تنوع جغرافیایی، تنوع اقلیمی و آب و هوایی را هم به همراه دارد.

رود دره‌ها در مناطق کوهستانی ایران که همواره زیستگاه‌هایی با پایه کشاورزی و دامداری بوده‌اند، به دلیل فقدان دشت‌های مناسب کشاورزی، زمینه را برای باغداری از نخستین روزگاران فراهم کرده‌اند.

امکان کشاورزی در دشت‌های پایکوهی

- وسعت عظیمی از خاک ایران کوهستان یا کویر است.

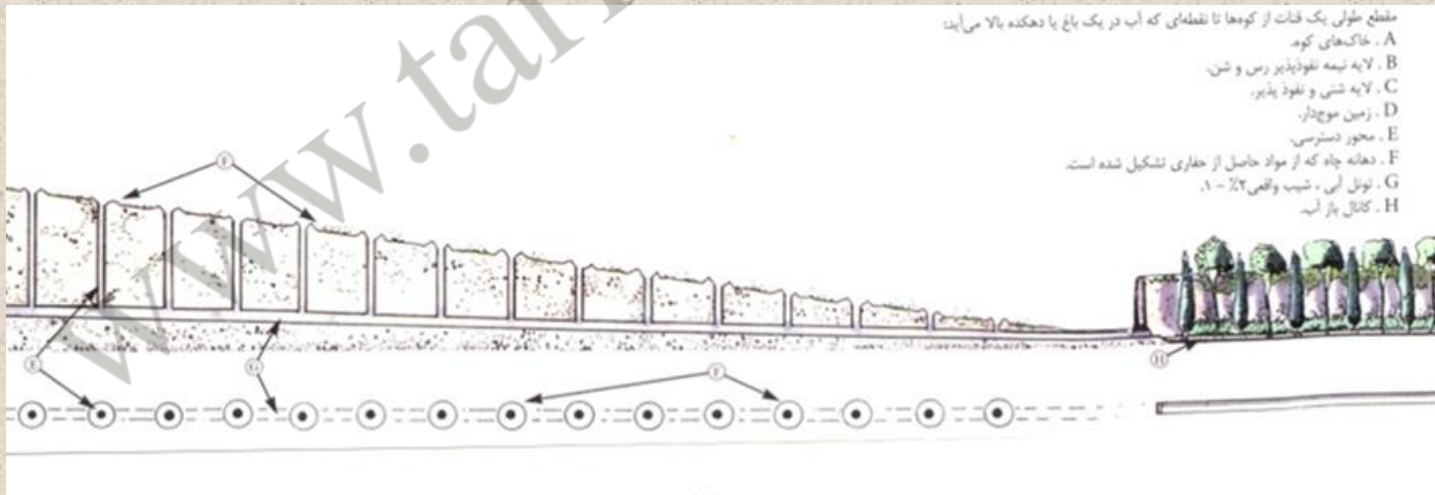
- پس از روستاهای کوهستانی، کشاورزی به دشت‌های پایکوهی کشیده می‌شود.

- شهرها و آبادی‌های ایران بر مبنای اقتصاد کشاورزی در دشت‌های پای کوهی حاشیه کویر پدید آمده‌اند.

- در این دشت‌ها، قنات طی قرون متمادی عامل حیات بخشی به شهرها و آبادی‌ها بوده است.

- قنات پیش‌آیند برخی آبادی‌ها یا شهرها بوده است.

- باغ نیز در بسیار موارد پیش‌آیند شهر یا آبادی بوده است.

در بیابان‌ها، مزارع و باغ‌ها به یمن وجود قنات پدید می‌آیند.

تفاوت بیابان با کویر این است که بیابان بی آب اما دارای خاک مناسب است، کویر بی آب و شنزار یا دق است. بیابان را به کمک آبرسانی می‌توان آبادان کرد.

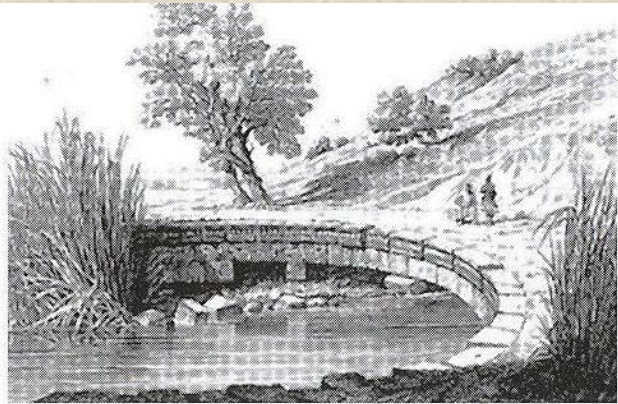
هر جا قناتی ظاهر می‌شود، یک باغ یا یک آبادی شکل می‌گیرد.

شهرها و
آبادی‌های
ایران در
مناطق
پایکوهی با
قنات زنده
هستند.

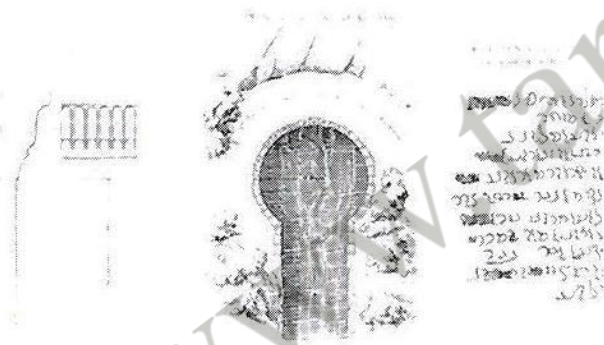
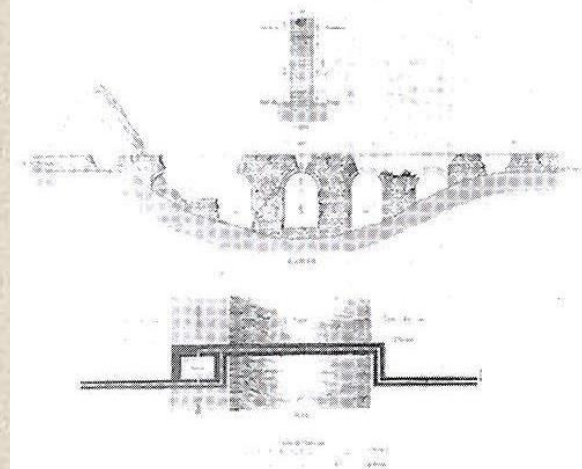
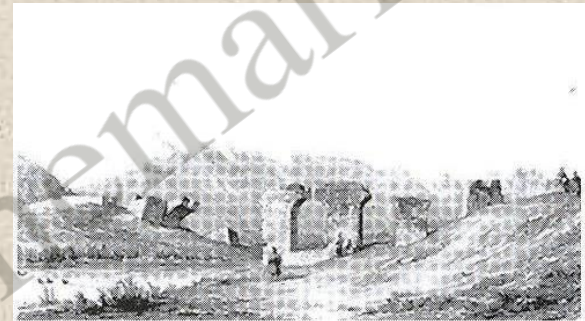

نوار سبزدرختان حاشیة مسیر آب، پیش و پس از باغ
چشم‌اندازی نوید دهنده در بیابان، و باغ همچون واحه‌ای

مدیریت آب در ایران از عهد باستان تا دوران جدید

نمونه‌های ساسانی
پل، آب‌بند،
آب-باره و آبگیر
از نوع تأسیسات
آبی لازم برای
آبادانی و تمدن در
ایران.

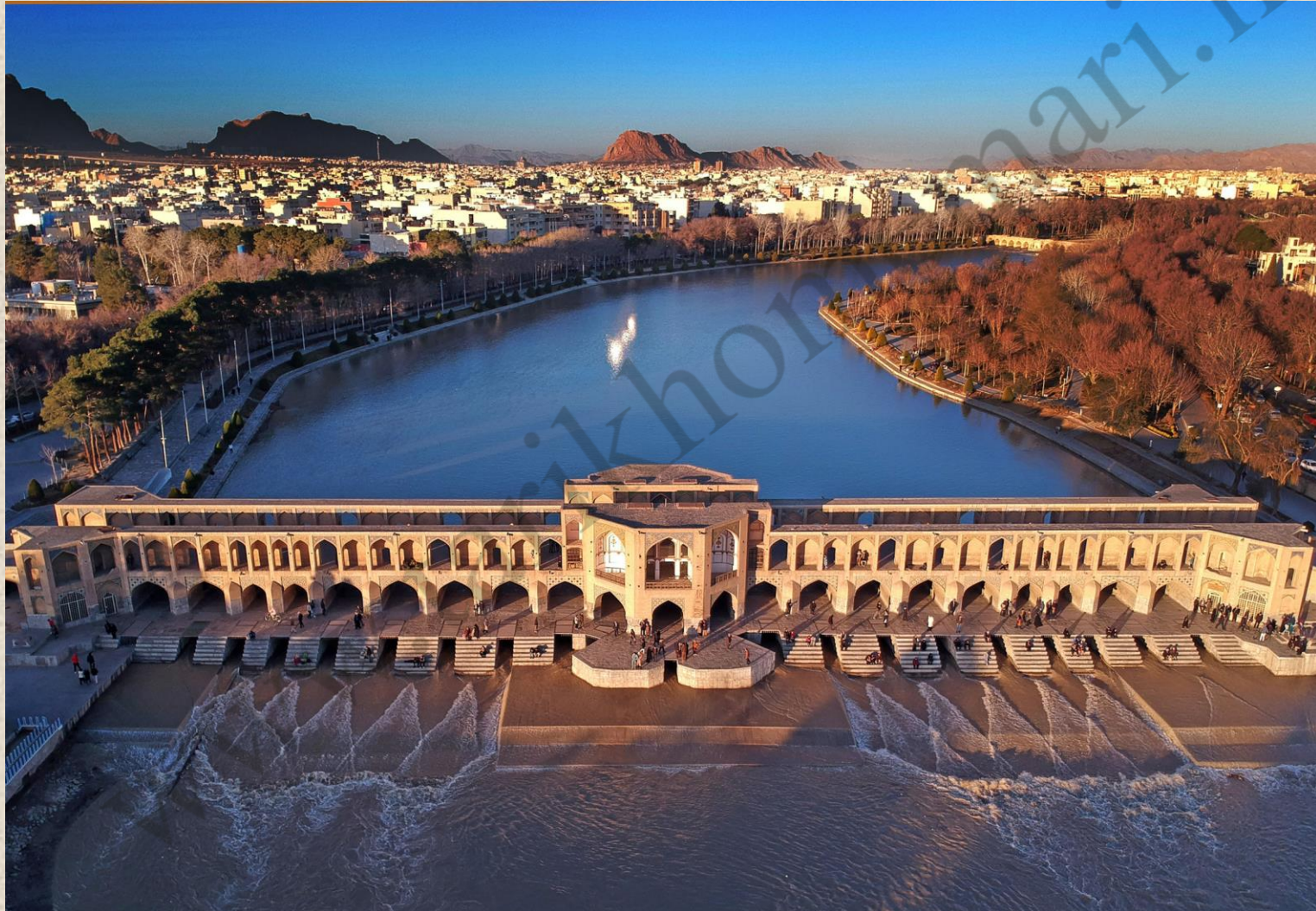
۲۳. چشمه شاپور در کازرون. فلاندن و کست،
۱۸۵۴، جلد ۱، تابلوی ۴۶

چشمه، الهام بخش
حفر قنات در
ایران بوده‌است.

۲۲. پل آب‌بر داراب‌گرد. فلاندن و کست، ۱۸۵۴،
جلد ۱، تابلوی ۳۲

مدیریت آب

و معماری و منظر پردازی در اصفهان (پل و آب - بند خواجو)

کشف امکانات طبیعت

درک طبیعت، و مدیریت آب در سرزمینی با غلبه خشکی سابقه چندین هزارساله دارد

- مدیریت آب در نظام کشاورزی از الزامات بشر در هر محیطی بوده است.
- دانش «استخراج آب‌های پنهان»* و مدیریت آن یک دستاورد تمدنی ایران است که با حفر قنات، حفظ و نگهداری و مدیریت آن قرن‌ها در ایران عامل آبادانی بوده است.
- یک دستاورد مهم قنات در ایران، «هنر باغ‌سازی» است.
- انسان کهن ایرانی با دیدن جوشش چشمه‌ها به کشف قنات رسیده است.

* نام کتاب الکرچی در فنون کشف آب زیرزمینی و حفر قنات است.

جغرافیای فرهنگ ساز

غلبه خشکی در سرزمین ---> آرمان بهشت

خلق فضای سبز مصنوع که دارای تمام مواهب و زیبایی‌ها باشد آرمان دیرینه فرهنگ ایرانی است.

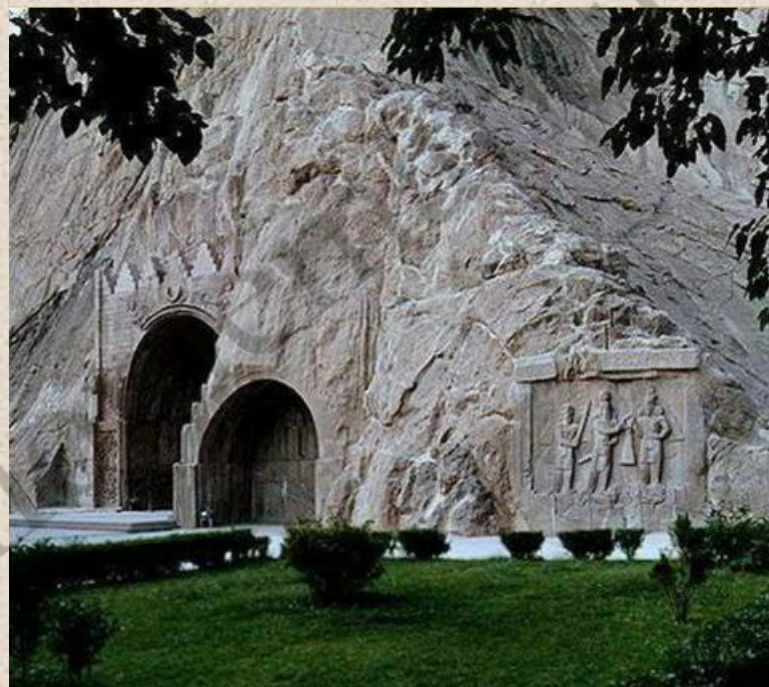
- خلق یک «بهشت زمینی» در میانرودان و در متون دینی و اساطیری ایرانی ریشه دارد.
- ایجاد این بهشت نیازمند آب و خاک مناسب و قدرت و ثروت است.
- معیشت مبتنی بر کشاورزی و باغداری، زمینه مناسبی برای سوق دادن یک تمدن به سوی «هنر باغ‌سازی» است.
- جغرافیا و اقلیم ایران معیشت مبتنی بر دامداری و کشاورزی و باغداری را رقم زده است، آنجا که کشاورزی غلبه کرده و شهرنشینی ظاهر شده، باغ‌سازی هم شکل گرفته است.
- باغ‌سازی علاوه بر دانش باغداری و مبانی کشاورزی، نیازمند ذوق طراحی و ورود به حوزه زیبایی شناسی است تا یادآور آن بهشت پرآسایش و مطبوع و زیبا باشد.
- باغ‌سازی ایرانی نیز ضمن این که یک پا در دانش کشاورزی و باغداری دارد یک پا در فرهنگ ادراکات زیبایی شناختی انسان از طبیعت دارد.

هنر باغ‌سازی نیازمند قدرت و ثروت برای خلق، حفظ و نگهداری باغ است.

در همه تمدن‌ها نخستین باغ‌سازان پادشاهان بوده‌اند.

فرهنگ زیست در ایران

رابطه انسان و طبیعت در ایران همچون سایر جوامع کهن معیشتی - آیینی بوده است

ساختن نظرگاه در مقابل برکه‌ای از آب چشمه‌ای که معمولاً مقدس شمرده می‌شده و مشرف به دشتی سرسبز و زیبا که شکارگاه بوده است. طاق بستان، یک شکارگاه و قرارگاهی آیینی، که مفهوم باغ ایرانی را در آنجا می‌توان درک کرد. ارتباط آیینی - تفریحی با طبیعتی که به یمن آب و سبزه و درخت و کوه و جهی دلپذیر، زیبا، و احترام برانگیز (مقدس) می‌یابد. گویی تصویری از «بهشت» است.

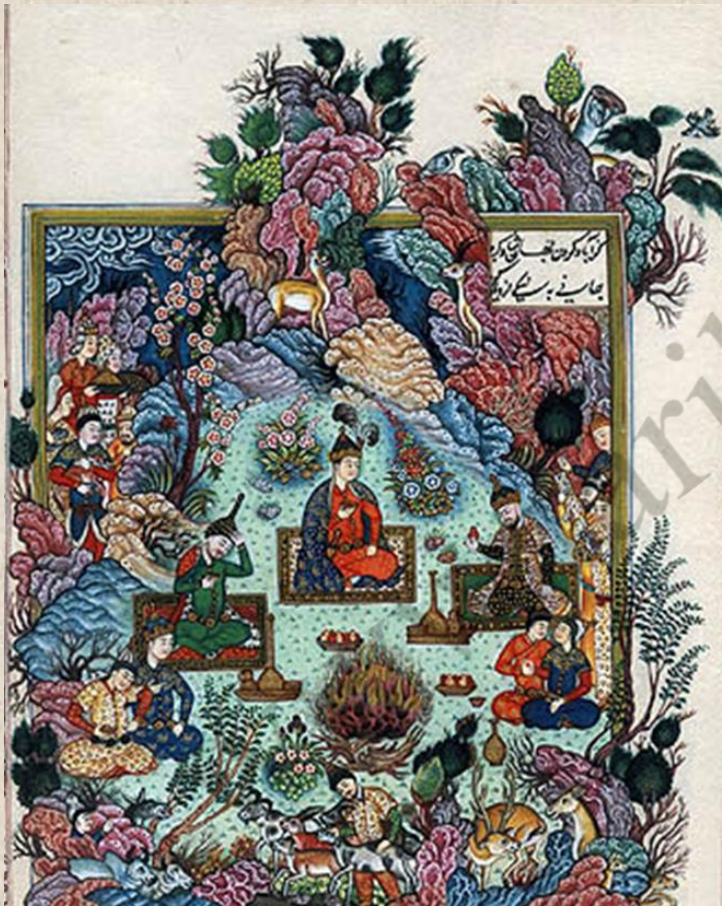
مشابهت کارکرد و مفهوم در قرارگاه تاریخی طاق بستان با مینیاتورهای شکارگاه

شکار و گلگشت صحرا و تماشای بهار و بزم در طبیعت از نیازها و عادات ایرانیان بوده است. شاهان و بزرگان با امکانات و تفصیل زیاد این رویه را دنبال می کرده‌اند.

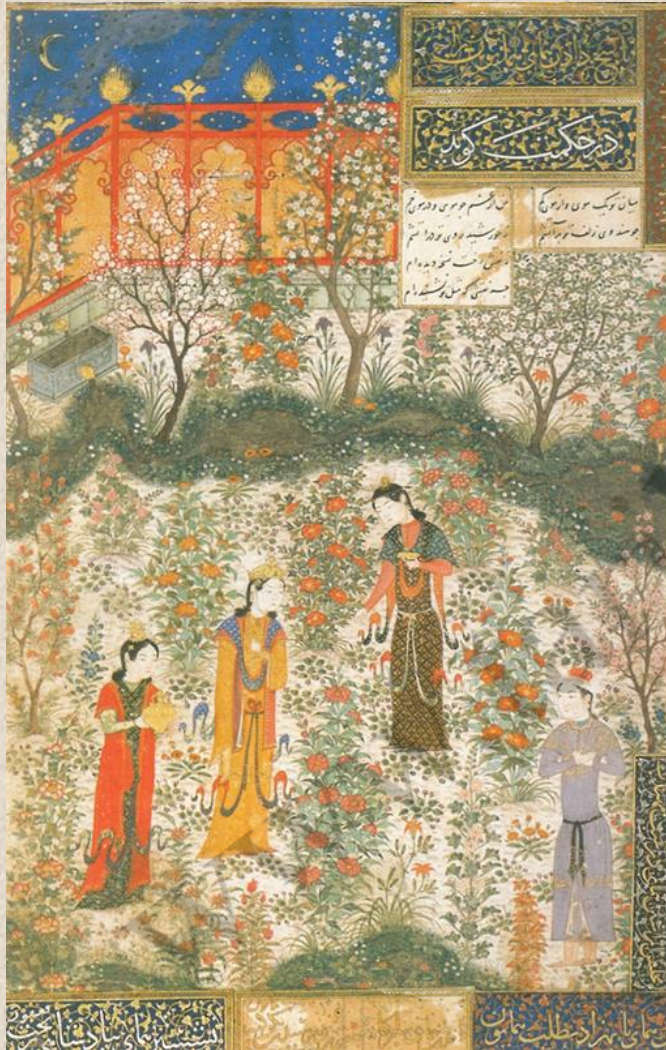
خیال باغ حاصل تجربه زیست در سرزمین باغ غلبه خشک

شکل گیری ذهنیت آرمانی یک زیستگاه همچون بهشت، و پیدایش «خیال باغ ایرانی»
خیالی که همواره در پی عینیت بخشیدن به آن بوده‌اند.

یزرگان و
شاهان ایرانی
هرجا آبی بوده
و سبزه‌زاری و
یا نخجیرگاهی
در آنجا اطراق
می کرده‌اند،
و مجالس بزم
بعد از شکار
داشته‌اند.
این قرارگاه‌ها
لذتی داشته‌اند،
محرک «خیال»
باغ ایرانی.

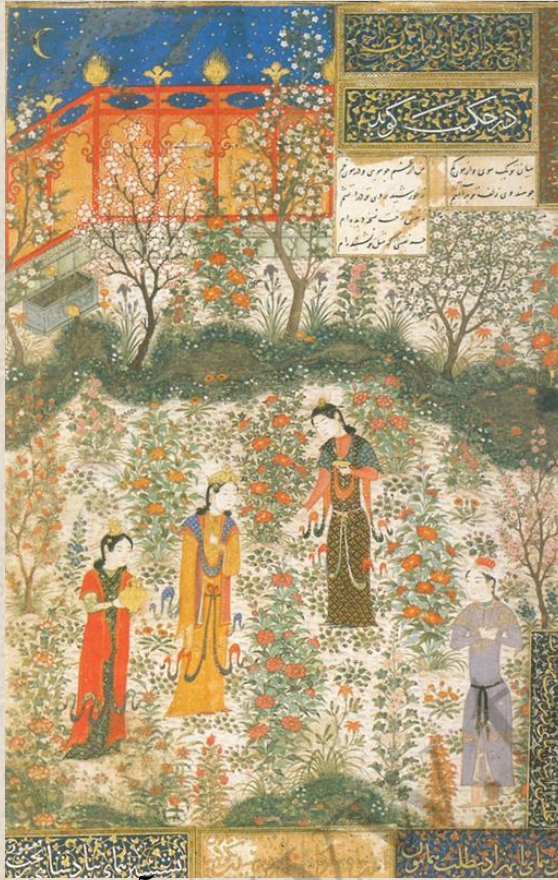
نمود خیال باغ در فرهنگ و هنر ایران

مصادیقی
در
مینیا تورها

مضامین ادبی خیال باغ در مینیاتورها

دار باغ و دم مرغان بدهد آب حیات
آن زمانی که در آییم به بستان من و تو

خنک آن دم که نشینیم در ایوان من و تو
به دو نقش و به دو صورت به یکی جان من و تو

مصادیقی از حضور باغ در ادبیات و شعر و کتابت ایرانی

اشعار عبدی بیک در وصف باغ سعادت آباد قزوین در کتاب «روضه الصفات» یک نمونه از کتابت منظوم در باره باغ‌سازی سلطنتی ایران است.

کتاب ارشادالزراعه نمونه دیگری از کتابت در باره کشاورزی و نیز باغ‌سازی ایرانی است.

در شاهنامه فردوسی تا خمسه نظامی و حتی مثنوی مولوی و سعدی و حافظ و خاقانی و ... مطالب دقیق برای شناخت صورت و معنای باغ ایرانی را می‌توان جستجو کرد.

تا بکنم وصف <u>خیابان</u> و <u>باغ</u>	امر توام ریخت خرد در دماغ
این بیت نشان می‌دهد که «خیابان» یکی از عناصر طراحی و فضا سازی باغ ایرانی است.	
صوفیانه روی بر زانو نهاد	صوفیی اندر باغ از بهر گشاد
هر ورقش دفترست معرفت کردگار	برگ درختان سبز در نظر هوشیار
ابیات فوق از مثنوی معنوی و از سعدی، بیانگر حال و هوای معنوی باغ ایرانی است.	
برزگری داشت یکی تازه باغ	لاله درخشنده در او چون چراغ
سرو و گل و بید کشیده رده	نار و به و سیب به هم در شده
یا ابیات فوق از قصیده معروف جلال جعفر (معاصر) که وصف زیبایی شناختی باغ ایرانی را دارد.	

نمونه شرح باغ در کتابت شاهدک بر دخالت مستقیم شاهان در باغ سازک (از تاریخ بیهقی)

مسعود آن را «همه به دانش و هندسه خویش ساخت؛ و خطها او کشید به دست عالی خویش، که در چنین ادوات خصوصاً در هندسه، آیتی بود؛ رضی الله عنه». احداث آن چهار سال طول کشید؛ هزینه رسمی اش چهارمیلیون درم و هزینه غیررسمی اش، از بیگاری و جزآن، بیش از دو برابر این بود.

در طول بیست سال، از ساختن کاخ تا زمان نوشتن تاریخ بیهقی، بناهای آن پیوسته در حال گسترش و افزایش بود. این کاخ باغهایی داشت؛ چنانکه بیهقی گوید: «و امروز این کوشک عالمی است. هر چند بسیار خلل افتاده است، گواه بناها و باغها بسنده باشد. و بیست سال است تا زیادتها می کنند بر بناها؛ و از بناهای آن نیز چندین چیز نقص افتاده است. [...] و امیر به نشاط این جشن و کلوخ انداز، که ماه رمضان نزدیک بود، بدین کوشک و بدین باغها تماشا می کرد و نشاط شراب می بود.»*

حضور مفهوم باغ در موسیقی ایران

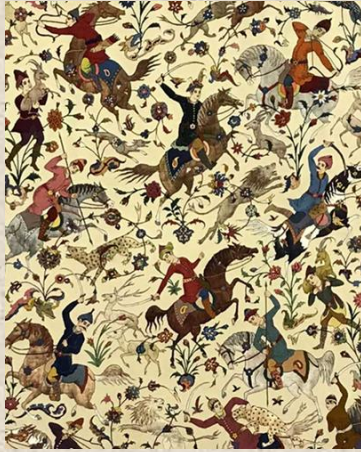
نمود خیالی که در اذهان زنده است

باغ ایرانی در هنر موسیقی هم تأثیر گذار بوده است. در خسرو و شیرین آمده که باربد قطعه‌ای به نام «سبز در سبز» مخصوص نواختن در مراسم بزم خسرو در باغ، اجرا کرده است و نیز:

در موسیقی قدیم ایرانی دستگاهی به نام «چارباغ» بوده است. (دهخدا)

مصادیقی از حضور باغ و طبیعت در نقوش هنرهای بصرک ایرانی

بازتاب رابطه تعاملی انسان با طبیعت در همه هنرهای ایرانی، نمودی است از یک ارتباط ناگسستنی بین انسان ایرانی و طبیعت آرمانی‌اش.

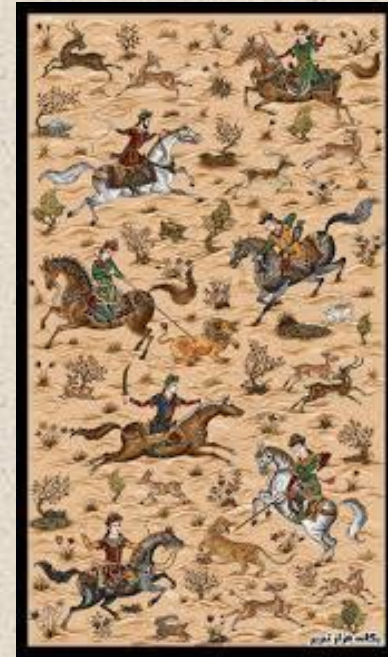

مینیاتوری از
صحنه شکار

نقش صحنه شکار
ظرف دوره ساسانی

نقش شکارگاه و نقوش انتزاعی باغ و گیاه در مینیاتور، کاشیکاری و سایر هنرهای تجسمی ایران.

نقوشی از درخت زندگی یا تزئینات معماری

تزئینات باغ مسجد مشیر

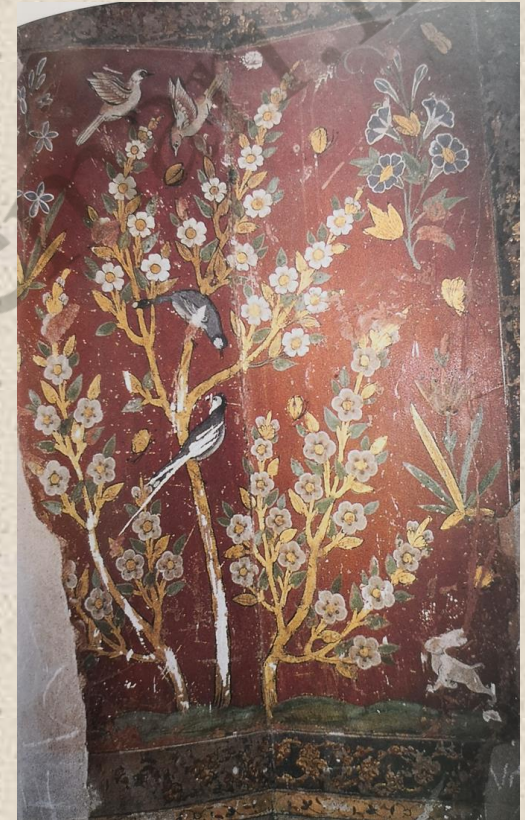
بالا: بشقاب ایرانی زرانود متعلق به سال‌های بین قرن پنجم تا ششم میلادی که با درخت زندگی تزئین شده است.

پایین: گلدان متعلق به سال‌های بین قرن پنجم تا ششم میلادی که با سیمرغ (پرنده افسانه‌ای ایرانی) تزئین شده است.

باغ در نقوش لاکه‌هاک قاجارک

نقوش انتزاعی گیاهی در گچبرک‌ها

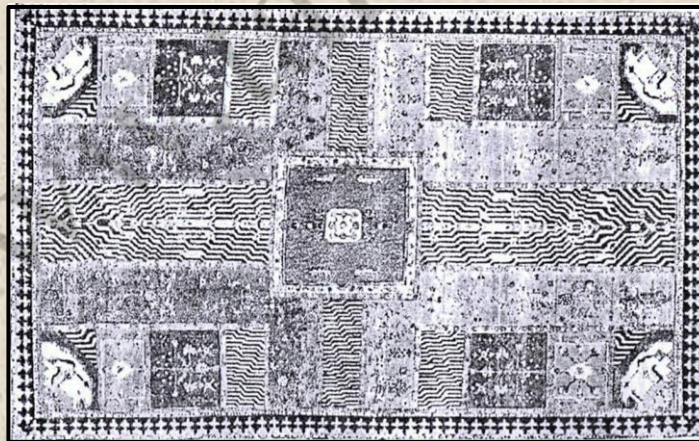

راست: نمایش سبزینه و «گل و مرغ» و میوه، از عناصر باغ ایرانی که در هنرهای ایران به صورت مختلف حضور دارد. نمایش «گل و مرغ» بخصوص در نقوش قاجاری چشمگیر و نماد باغ است.

چپ: نقش استیلیزه گیاهی به صورت اسلیمی در همه هنرهای تزئینی ایران حضوری دیرینه دارد.

نقش باغ درقاله ایران

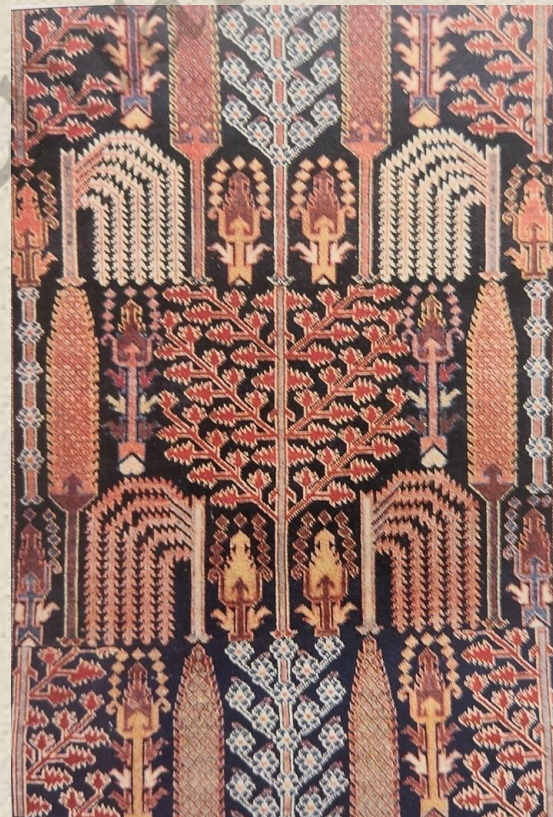
در این نقش باغ مرکز معینی ندارد و نظام آبیاری باغ همچون صورت واقع، تعیین کننده طول و عرض باغ و تقسیمات کرت‌هایی شامل درختان و گل‌ها است.

قالی ایرانی با نقش
یک باغ چهار بخشی
که نقشی تمثیلی
است.

این نوع باغ را به
اشتباه «چهار باغ»
(چارباغ) نامیده‌اند.

فرش ایرانی همیشه از باغی کامل یا تمثیلی

راست: نقوش استیلیزه و ساده شده و متقارن از گیاهان و درختان در باغی تمثیلی. چپ: نقش باغی با نظامی متقارن بر اساس مسیرهای آب و استخری در میانه (در قالی‌ها نقش کوشک کارنمی شده است).

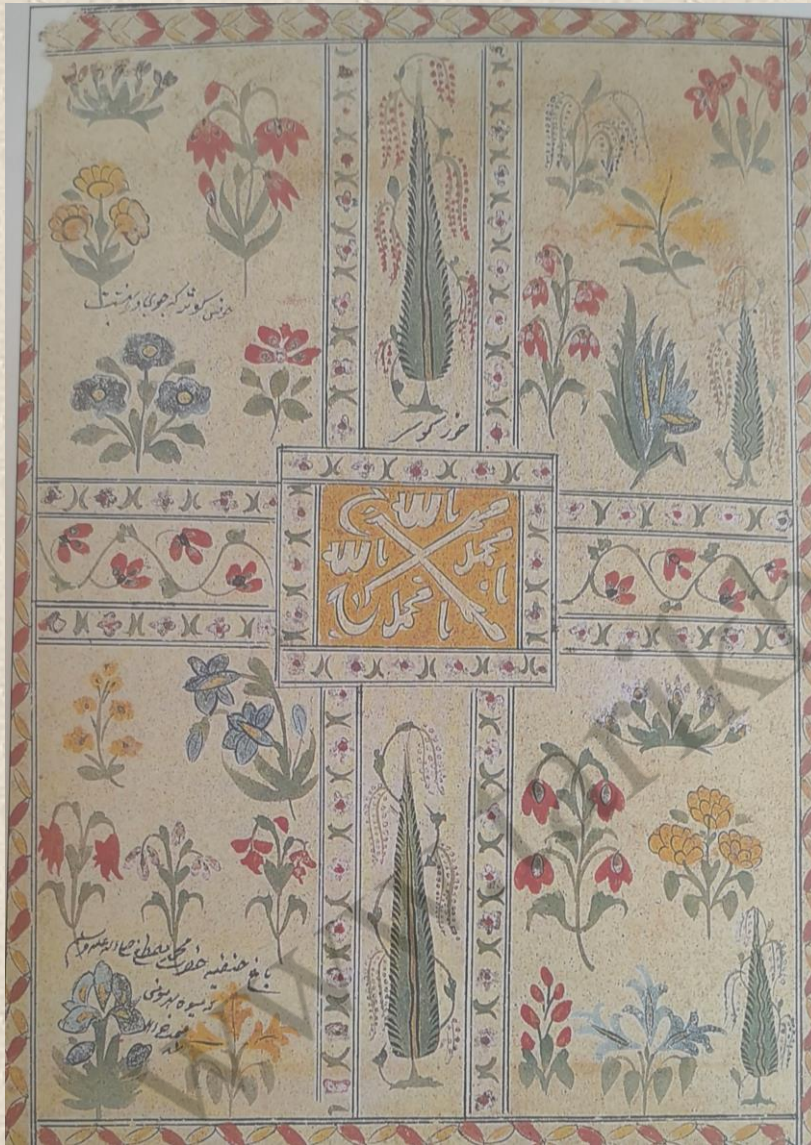
نقش باغ تمثیلی

نقش صورت انتزاعی و معنایی
باغ ایرانی - اسلامی روی فرش
نقش این فرش با آنهار و درختان و گل و میوه
و جایگاه حضرت محمد(ص) در مرکز باغ،
تمثیلی از باغ بهشت است.

هندسه چهار بخشی در این صورت تمثیلی
هندسه مقدس است که شکل و فرم آن بیانی از
نظم کیهانی و الهی و نیز توصیف بهشت در
قرآن است.

توجه داشته باشیم:

حضور معنایی این هندسه در باغ
ایرانی - اسلامی، مهم تر از حضور شکل
ظاهری آن است.

ماهیت عینے و تمثیلے «باغ» در پیش و پس از اسلام

• خیالی دیرینه که ماهیتش آروزی یک سرزمین آرمانی است چنان که در دوران اسلامی با بهشت قرآنی تقارن می یابد.

• این تقارن معنایی و نیز صوری، در این راستا است که بهشت را نماد کمال، نیکی و زیبایی می داند که قابلیت بازنمایی این جهانی دارد.

بدیده باردگران بهشت روی زمین

(این مصرع از سعدی بیانگر قابلیت بازنمایی بهشت بر روی زمین و باغ ایرانی یک نمونه آن است.)

* «مهمترین منابع شناخت این خیال، ادبیات اساطیری و نیز عرفانی ایران است»

عناصر مهم طراحی باغ ایرانی برای فراهم کردن محیط آرمانی و بهشتی، شامل جوی‌ها و استخرهای آب و درختان سایه‌گستر و گل‌ها و ریاحین و میوه‌های فراوان و کوشک‌های برای استراحت و نظاره هستند.

تابلو: تصویر یا تمثیل بهشت

بهشت ایرانی - بهشت اسلامی

بهشت در متون ادیان ابراهیمی به قدری تصویری توصیف شده‌است که نقاشان کوشیده‌اند آن را مصور کنند.

عجیب نیست که باغ‌سازان هم باغ ایرانی - اسلامی را به مثابه تصویری از بهشت بیافرینند با چهار نهر آب و درختان میوه و

باغ بهشت و سایه طوبی و قصر و حور

گویی توصیفی از آرمان دیرینه و پیش از اسلام ایرانیان و نیز همچون بزمگاه شاهان است. پس وصف قرآنی بهشت چندان از «سرزمین آرمانی» نقش یافته در خیال ایرانی دور نیست.

تیین خیال باغ ایرانی و آرمان بهشت در اساطیر ایرانی

شاهنامه: «ورجمکرد» نخستین شهر ایرانی است که به صورت باغی بزرگ و چهار بخشی توسط جمشید اولین شاه ایران ساخته می‌شود و وصف آن بسیار شبیه وصف بهشت در قرآن است.

پرسش: این شباهت را چگونه تفسیر می‌کنیم؟

علم اسطوره‌شناسی، شناخت باغ ایرانی و راه بردن به «خیال باغ» و حقیقت باغ ایرانی را میسر می‌کند، خیالی که جزء فرهنگ ایرانی است.

پرسش: آیا این خیال با عینیت باغ ایرانی همسازی دارد؟

اسطوره بیانگر قدمت بسیار کهن یک پدیده است که صورتی فرازمانی و فرامکانی پیدا می‌کند. باغ ایرانی خود یک اسطوره است که به دنیای واقعیت راه یافته است در حالی که مدت‌ها فرازمانی فرامکانی بوده است.

پرسش: عینیت یافتن اسطوره را چگونه تفسیر می‌کنیم؟

اساطیر ایرانی، قاطعانه نقش شاهان در باغ‌سازی را به ما یادآوری می‌کنند.

پرسش: تفسیر این امر چیست؟ چرا شاهان؟

اسطوره در شاهنامه شهرهایی را که پادشاهان می‌ساختند پر از باغ و ایوان و کاخ وصف می‌کند.

پرسش‌ها: نسبت واقعی شهر و باغ در ایران چیست؟ آیا نمونه تاریخی از آن سراغ داریم؟

(تأویل و تفسیر اسطوره، همزمان شکل، صورت و معنای یک پدیده را قابل فهم می‌کند.)

خیال باغ ایران

(باغ به مثابه بهشت)

خیال شهر ایران

(شهر به مثابه بهشت)

شهرایرانی پایتخت شاهان که با کاخ - باغها
ساختار می یافته است.

شهرایرانی نیز تمثیلی از زیستگاهی آرمانی بوده است.

شهر ایرانی به مثابه بهشت

رسیده بر سر الله اکبر* شیراز

• خوشا سپیده‌ای باشد آن که بینم باز

که بار ایمنی آرد نه جور قحط و نیاز

• بدیده بار دگر آن بهشت روی زمین

(سعدی)

* تنگه الله اکبر تنگه ورود به شیراز که شهر سرسبز و
پرباغ در پای آن چون باغ بهشتی نمایان می شده است.

ساخت شهر و آبادانی در ایران وظیفه شاهان

آبادانی یعنی ساختن زیستگاهی مطلوب و مطبوع با همه امکانات معیشتی

شهر در ایران باستان، پایتخت و زیستگاه شاهان و درباریان بوده، لازمه آن مطلوبیت مکان در حد کمال، و بنا بر فرهنگ زیست در ایران، همواره شهرها با کاخ - باغ و ایوان یا کاخ - باغ و میدان توصیف شده‌اند.

به جز ساخت شهر - پایتخت‌ها، آبادانی سرزمین برای مردمان آن، کاری سترگ و در ید قدرت شاهان بوده‌است.

گز آباد کردن جهان شاد کرد جهانی به نیکی ازو یاد کرد

برای حفظ و حراست سرزمینی آباد، شاهان به پایگاه‌های حکومتی یا شهرها و به یک مرکز فرمانروایی یا پایتخت نیاز داشتند. شهر و پایتخت ایران پیش از اسلام در واقع مقر حکومت بوده و زیستگاه مردم عادی، نبوده‌است. جایی محصور و پر از باغ و ایوان و کاخ، چنان که شاهنامه وصف می‌کند:

چوزین بگذری شهر بینی فراخ از ایوان و کاخ و زپالیز و باغ

(شاهنامه، شرح سیاوش گرد یا شهری که سیاوش ساخت)

* ایوان و کاخ و پالیز (= پارادیز) و باغ همه از عناصر شهرهای شاهی و از مظاهر آبادانی در ایران بوده‌اند.

« کاخ - باغ » در شهر شاهه بزمگه شاهان است چیستی ایوان؟

وزان پیش‌تر بزمگاهان بدی
جهانی به شادی نهادند روی

- به روزی کجا بزم شاهان بدی
به کاخ و به باغ و به ایوان اوی

که گفتی شب رستخیز است راست

- یکی غلغل از باغ و ایوان بخاست

سه هفته به شادی گرفتند ساز

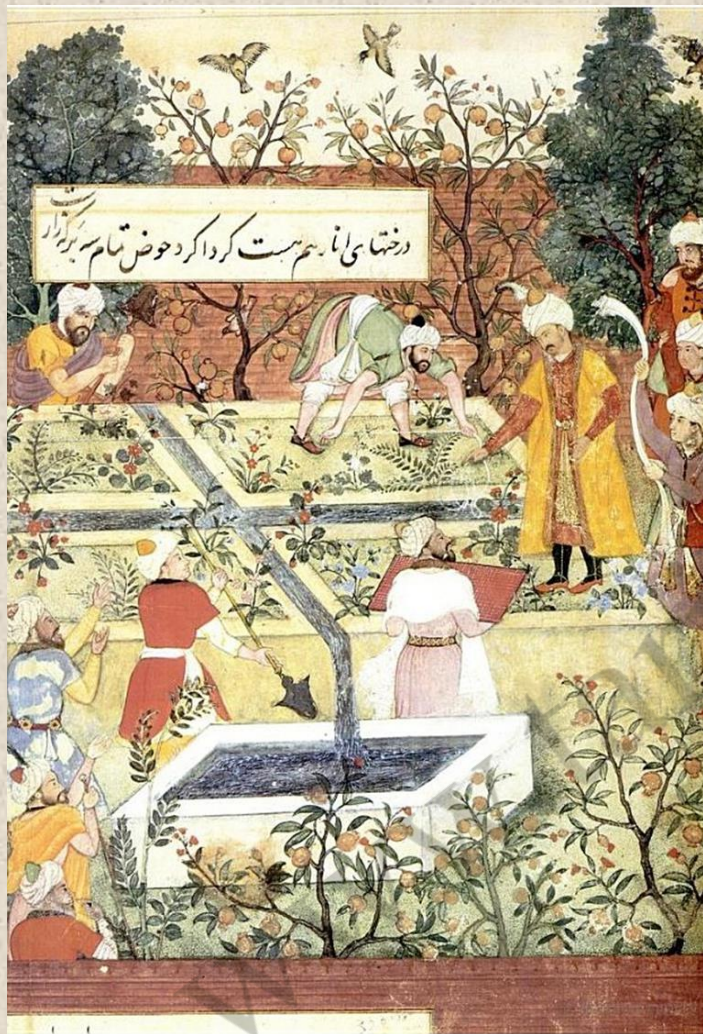
- از ایوان سوی باغ رفتند باز

شد ایوان به کردار باغ بهار

- بیاراست رامشگهی شاهوار

(شاهنامه)

مداخلهء مستقیم شاهان در ساختن باغ

گزنوفون یونانی در دو منبع از باغسازی شاهان هخامنشی یاد می کند که خود در ساختن باغ دخالت داشته اند.

بر اساس شاهنامه و منابع اساطیری، شاهان ایران باغهای زیبا می ساخته اند.

منابع تاریخی در دسترس حکایت از باغسازی شاهان دوره تیموری، صفوی و قاجاری دارند.

تیمور علاقه وافر به باغسازی ایرانی داشت که میراثی شد برای جانشینانش در ایران و هندوستان.

میراثی که از ایرانیان باستان به پادشاهان تاتار (تورانیان) رسید.

در بابرنامه شرح مفصلی از باغسازیهای بابر در هندوستان هست و مینیاتور بالا حضور بابر را هنگام ساخت باغی نشان می دهد.

چشمه‌ها و آبگیرها یا رودخانه‌ها، محل احداث شهر - باغ‌ها یا کاخ - باغ‌ها

برخی نمونه‌ها

• کاخ فیروزآباد فارس و چشمه دائمی آن

• پاسارگاد و شاخه رودخانه سیوند

• تیسقون و کاخ - باغ ایوان کسری و رودخانه دجله

• تخت طاقدیس و رودخانه دجله

• تخت سلیمان و دریاچه دانمی آن در تکاب آذربایجان

• باغ فین و چشمه باستانی فین و قنات متأخر آن

• شهر - باغ اصفهان صفوی و زاینده رود

بالا: تخت سلیمان

پایین: فیروزآباد فارس

علت رواج یافتن باغ‌سازگی ایرانی در اقلیم‌ها مختلف

«خیال باغ ایرانی» الگویی را رقم می‌زند که به رغم تنوع اقلیمی ایران، از بنیادهای ثابت برخوردار است.

باغ ایرانی تبدیل به یک پدیده فرهنگی می‌شود، در نتیجه هر جا که فرهنگ ایران نفوذ می‌کند باغ ایرانی هم در آنجا ظاهر می‌شود.

باغ ایرانی پدیده‌ای است که نباید آن را وابسته به اقلیم دانست، چرا که بیش‌تر وابسته به فرهنگ ایرانی است و از دیر باز در اقلیم‌های مختلف ایران ظاهر شده و سپس در جهان «ایران فرهنگی» نیز حضور پیدا کرده است. باغ ایرانی هیچگاه وابسته به اقلیم گرم و خشک باقی نماند و پا را از صورت یک واحه فراتر نهاد.

نمونه‌های باغ ایرانی در اقلیم‌های مختلف:

باغ‌های شاه عباس در بهشهر

باغ‌های صفویان در اصفهان، دشتی وابسته به زاینده رود

باغ‌های شیراز، در دشت‌های پایکوهی اقلیم متفاوت فارس

باغ‌های کاشان و یزد و اردکان، شهرهای حاشیه کویر با دشت‌های خشک

باغ‌های کرمان و ماهان، پایکوهی یا دشت‌های کویری

باغ‌های تبریز و خوی و آذربایجان با اقلیمی سرد و در دشت و مناطق پایکوهی

باغ‌های مشهد و نیشابور و بجنورد (خراسان شمالی) با اقلیمی شبیه آذربایجان

باغ‌های بیرجند، گناباد، طبس (خراسان جنوبی) اقلیم حاشیه کویر

باغ‌های جهان اسلام از هند با آب و هوای گرم و مرطوب تا سرد و کوهستانی کشمیر و اندلس با اقلیم مدیترانه‌ای

نکات مهم و جمع‌بندی

«سنت باغ‌سازی ایرانی»

تداوم تاریخی و بسط جغرافیایی یک معنای فرهنگی در حوزه ایرانی فرهنگی است

- باغ ایرانی خیالی متعین است.
- بهشتی زمینی که در اقالیم و جغرافیاهای دیگر هم به تبع حضور فرهنگ ایرانی تعیین یافته است.
- فرهنگ ایرانی از معدود فرهنگ‌های ریشه‌دار در تمدنی باستانی است که تا کنون زنده است.
- باغ‌سازی ایرانی به تبع فرهنگ ایرانی تداوم تاریخی و بسط جغرافیایی یافته است.
- بنابراین باغ‌سازی ایرانی یکی از سه سنت جهانی باغ‌سازی است.
- باغ‌سازی ایرانی دانشی در حوزه دانش معماری ایران است.
- طراحی باغ ایرانی و ساخت آن، در مفهوم خلق فضا، دستاوردی در حوزه معماری ایران است و در خصوص خلق ابنیه مرتبط با منظر نیز جایگاه شاخصی در معماری تاریخی ایرانی دارد.

«خیال باغ ایرانی»

تصور یک آرمان است (بهشت)

- آرمان محیطی سرسبز و آرامش بخش و فرح‌افزا.
- آرمان معبری با آب روان و سایه درختان و منظر گل و ریحان، برای تماشای خیابانی برای عبور و رسیدن به مقصد.
- آرمان مقصدی برای آرامش، نشستن و نظاره کردن (نظرگاه).
- آرمان سایه سار درختان معبر و کورت‌ها با میوه‌های رنگارنگ و هوس انگیز.
- آرمان چمن‌های گل و ریاحین برای بوییدن و نظاره کردن.
- خیال باغ ایرانی، تصور بهشت است با تمام مائده‌هایش

«باغ ایرانی» تعین این خیال دیرینه است.

خیال باغ ایرانی با گذشت هزاران سال
به یک پارادایم «فرازمانی، فرامکانی» تبدیل
می‌شود

و ه که جدا نمی‌شود نقش تو از خیال من
(راز تداوم باغ ایرانی)

منظرپردازی و باغ سازک در جهان اسلام

باغ سازی ایران

پایان بخش اول

www.tarikhomemari.ir